

Кравчук І.М.**РОЗВИТОК ВИЩОЇ ОСВІТИ В ДОНБАСІ (1943 – кінець 1980-х рр.)**

Розвиток вищої освіти нерозривно пов'язаний з процесами, що відбуваються в суспільстві. З огляду на це важливе значення має вивчення вищої освіти Донбасу у 1943-80-ті роки, тобто за відбудови народного господарства після звільнення території регіону від німецько-фашистських загарбників, розвінчування культу особи, лібералізації суспільно-політичного режиму та її віддзеркалення на стані вищої освіти, певного українського національно-культурного відродження, так званого періоду “застою” і як наслідок – перебудови радянського ладу. До того ж, вища освіта регіону є складовою загальнодержавної освітньої системи, що визначає її роль в економічній та культурній розбудові України. У той же час дотепер немає узагальненого дослідження з історії вищої освіти Донбасу.

Окремих аспектів відбудови вузів, забезпечення належного матеріального рівня викладачів і студентів торкнулась Г. Ляшенко [1], питання освіти Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни висвітлено М. Бистрою [2]. Розвиток вищої школи України в умовах лібералізації суспільного життя 1953-1964 рр. вивчала О. Сергійчук. [3]. При дослідженні культурних процесів Донбасу 1960 - початку 90-х років увагу висвітленню проблем вищої школи приділено О. Стяжкіною [4]. Спроба комплексного вивчення і узагальнення стану та розвитку вищої освіти України за перебудови, котра передувала часу здобуття незалежності була започаткована у монографії Г. Черевичного [5].

Метою цієї статті є дослідження розвитку вищої освіти Донбасу в 1943-80-х рр. – періоду формування сучасної системи державної вищої освіти регіону. Для цього необхідно проаналізувати стан вищої освіти в умовах повоєнної відбудови та її подальший розвиток; простежити зміни в мережі вузів; висвітлити політику партійного керівництва в умовах лібералізації суспільного життя та в період наростання кризи радянського ладу; простежити динаміку розвитку вузів, забезпечення їх педагогічними та студентськими кадрами.

Рішення “Про відновлення роботи у вищих навчальних закладах Донбасу” було прийнято постановою РНК СРСР від 6 жовтня 1943 р. [6]. Зруйновану в роки німецько-фашистської окупації мережу вищих навчальних закладів регіону фактично було відновлено вже до закінчення війни, однак контингент студентів у той час становив лише половину кількості їх довоєнного рівня.

На території регіону у повоєнні десятиліття почали функціонувати нові інститути: Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов (на базі переведеного Білоцерківського учительського інституту іноземних мов) (1954 р.)¹, Ворошиловградський медичний (1956) та Алчевський гірничо-металургійний (1957), Ворошиловградський (пізніше Комунарський) гірничо-металургійний (1958 р.), Донецький інститут радянської торгівлі (переведений з Харкова у 1959 р.), Краматорський вечірній індустріальний інститут (1960), Комунарський гірничо-металургійний та Донецький музично-педагогічний та Донецький інститут залізничного транспорту (1968 р.), Макіївський інженерний інститут (1972 р.) та Донецький інститут здоров'я, фізичного виховання та спорту (1989 р.).

Чисельність науково-педагогічних працівників постійно зростала. Наприклад, у вищих навчальних закладах Ворошиловградської області лише за п'ять років вона збільшилась більше як у 2 рази: з 571 чол. у 1960 р. до 1240 чол. у 1965 р. Станом на 1 листопада 1965 р. із 1240 науково-педагогічних співробітників вузів Ворошиловградської області 173 чол. (14%) мали вчене звання та 257 чол. (21%) – вчений ступінь [7]. Ще помітнішим було зростання чисельності наукових співробітників Донецької області. Так, якщо у 1958 р. наукову ступінь мали 127 чол. [8], то вже у 1964 р. – 872, а у 1965 р. – 984 [9].

Розширення та зміцнення мережі вузів Донбасу у 1960-80-ті роки супроводжувалось зростанням питомої ваги професорсько-викладацьких кадрів. Так, з 1965 по 1970 р. їх чисельність збільшилась більше як у 2,5 рази, а з 1970 по 1980 р. – більше як у двічі, причому чисельність докторів наук зросла з 1965 по 1970 р. у 1,5, а з 1970 по 1980 р. – у 2 рази. Наприклад, лише по Донецькій області вона характеризувалась наступними даними: якщо у 1965 р. у вузах працювало 1583 чол., з них докторів наук – 57, кандидатів наук – 927 [10], то вже у 1970 р. – 3995 чол., у тому числі докторів наук – 89, кандидатів наук – 1162, а у 1980 р. – 6288 чол., з них докторів наук – 161, кандидатів наук – 2145 [11].

До початку 1970-х років в наукових установах та інститутах Донбасу працювало більше 11 тисяч наукових співробітників, серед них: 16 членів і членів-кореспондентів АН УРСР, близько 115 докторів та понад 1700 кандидатів наук [12]. Однак уже на початку 1990-х років їх чисельність становила більше 34,5 тис. чол. (11% загальної кількості наукових кадрів України) [13]. У 1990 р. у вузах Донецької області працювало 146 докторів та 1437 кандидатів наук [14].

Важливим явищем, що вплинуло на подальший розвиток вищої освіти регіону була постанова Ради Міністрів СРСР від 28 травня й УРСР від 11 червня 1965 р. про організацію на базі Донецького філіалу Харківського державного університету ім. М. Горького Донецького державного університету [15]. За наказом Міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР від 7 липня 1965 р. ректором було призначено доктора хімічних наук, професора Л. Литвиненка [16].

У 1965 р. в структурі Академії наук УРСР за ініціативою її Президента академіка Б. Патона і місцевих органів влади в області був створений Донецький науковий центр (далі – ДНЦ). Із заснуванням університету

¹ Відділення іноземних мов функціонували при Ворошиловградському та Сталінському педагогічних інститутах відповідно з наказом Міністерства вищої освіти СРСР від 1 вересня 1949 р.

та наукового центру Донецьк, за словами першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, став “містом великої науки” [17], науковий комплекс, що склався, вирішував складні проблеми з розвитку виробничих сил Донбасу та підготовки спеціалістів. Станом на 1 вересня 1965 р. в університеті працювали 2 члени-кореспонденти АН УРСР, 7 професорів і докторів наук, 75 доцентів і кандидатів наук [18]. Вже на 1969-70 навчальний рік в університеті працювало 16 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, 8 докторів та 164 кандидати наук, 160 чол. навчались в аспірантурі [19].

Про роль Донецького державного університету як важливого науково-освітнього комплексу свідчать наступні дані: до кінця 1980-х років більше половини його професорсько-викладацького складу та понад дві третини наукових співробітників регіонального наукового центру складали випускники університету. На той час серед них було 16 докторів наук та понад 500 кандидатів наук [20].

Розширення та зміцнення вузівської мережі позитивно вплинуло і на чисельність студентського контингенту. Так, протягом 1950-80-х років кількість студентів у вищих навчальних закладах Донбасу зросла з 9,4 тис. чол. у 1950-51 навч. році до 94,1 тис. чол. у 1990-91 навч. році, причому по Донецькій області вона збільшилась на 11%, тоді як по Луганській – на 7,9% (таб. 1).

Таблиця 1. Вузи та студенти Донбасу у 1950-80-х рр. [21]

Навчальний рік	Донецька обл. обл.		Луганська обл.		Всього по Донбасу	
	К-сть вузів	У них студентів (тис.чол.)	К-сть вузів	У них студентів (тис.чол.)	К-сть вузів	У них студентів (тис.чол.)
1950-51	7	6,8	4	2,6	11	9,4
1955-56	6	11,9	2	2,9	8	14,8
1960-61	8	31,7	5	11,2	13	42,9
1965-66	8	52,6	5	27,03	13	79,6
1970-71	9	69,6	5	33,9	14	103,5
1975-76	10	67,1	5	39,5	15	106,6
1980-81	10	66,5	5	38,5	15	105
1985-86	10	62,4	5	34,7	15	97,1
1990-91	10	61,5	5	32,6	15	94,1

Вступ до вузів супроводжувався великим конкурсом. Наприклад, у 1975 р. випуск з 10-х класів загальноосвітньої школи становив 28,6 тис. чол. у Ворошиловградській та 47,7 тис. чол. у Донецькій областях [22], однак на перший курс навчання у тому ж році було зараховано лише 13% абітурієнтів [23]. Так, на історичні факультети конкурс був до 20 чол. на місце, природничі – до 15-18 чол., математичні – до 7 чол. [24].

Вища школа стала вагомою складовою економічного розвитку Донбасу. Вузи регіону готували спеціалістів для всіх галузей народного господарства, проте головним замовником підготовки кваліфікованих кадрів була промисловість. Так, із загальної кількості підготовлених спеціалістів майже 40% направлялись для роботи в галузі промисловості та будівництва, тоді як для освітньої сфери лише близько 20% [25]. Однак аналіз документів переконує, що значна частина молодих спеціалістів, що закінчували вуз, працювала не за спеціальністю. Наприклад, у промисловості не за спеціальністю використовувалось майже 8,5% молодих спеціалістів з вищою освітою, понад 16% з середньою освітою, в галузі будівництва відповідно 8,4% та 15,8% [26].

Створення Донецького наукового центру, відкриття нових вузів та науково-дослідних інститутів у Донбасі сприяло його формуванню як одного з провідних наукових осередків України. Вузи регіону разом з іншими установами Донецького наукового центру зосередили зусилля на вирішенні проблеми управління розвитком науково-технічного прогресу. Були розроблені регіональні науково-технічні програми “Донбас”, “Вугілля”, “Метал” (з підпрограмами “Кокс” та “Чавун”) та “Машинобудування”, спрямовані на підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

Незважаючи на високі показники НДР вузів, в її організації були чималі труднощі. По-перше, господарські договори, як одна з головних форм вузівської науки, призводили до пошуків замовників, а отже, НДР залежала від підприємств, що негативно впливало на перманентність досліджень. До того ж вузи не завжди могли належним чином розвивати такі дослідження через недостатність фінансування. По-друге, серйозною перешкодою для належного проведення НДР виступала низька оновлюваність техніки, її невідповідність науковим досягненням. Крім того, чималі труднощі виникали із запровадженням науково-технічних розробок на підприємствах, які часто залишались несприятливими до технічних нововведень, оскільки їх запровадження загрожувало значними збитками.

Прийнятою ЦК КПРС постановою “Про подальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках” (червень 1978 р.) фактично було розпочато новий наступ на українську мову у закладах освіти. Так, якщо у другій половині 1960-х років кількість шкіл з українською мовою навчання у Ворошиловграді скоротилось з 3 до 1, а в Донецьку – з 6 до 2 [27], то наприкінці 1970-х років у Донецьку не було жодної школи з українською мовою викладання [28]. З огляду на особливості мовної ситуації в Донбасі у доповідній записці того часу першому секретарю Донецького обкому КП України стояло питання про клопотання перед Міністерством освіти УРСР щодо дозволу випускникам шкіл регіону з російською мовою навчання складати вступний іспит замість української російською мовою [29].

Слід відзначити, що за національністю серед студентів Донбасу у досліджуваній період в середньому

було: українців – близько 50%, росіян – близько 43%, євреїв – близько 2,5%, представників інших національностей – близько 4,5% [30]. Однак аналіз джерел вказує на те, що мовою навчання у вузах Донбасу на той час була російська, незважаючи на наступний факт розподілу викладацьких кадрів вузів за національністю: українці – майже 56%, росіяни – 22%, євреї – 18%, представники інших національностей – до 3% [31]. Соціальний склад студентів Донбасу в той час в середньому був таким: робітників та їх дітей навчалось близько 50%, колгоспників – біля 15%, службовців – біля 35% [32].

За наказом Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. “Про додаткові заходи з покращення вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах” було введено нову спеціальність “Російська мова і література та іноземна мова” (така спеціальність була відкрита при Горлівському педінституті), було розширено прийом на спеціальність “Російська мова” у Харківському, Ворошиловградському та Київському педінститутах [33]. Двохпрофільна спеціальність “Історія, іноземна мова” була запроваджена у Ворошиловградському, а “Англійська, німецька мова” - у Слов’янському педінститутах [34].

Разом з тим, дослідники освітніх процесів періоду, що вивчається, відзначають, що 1970-ті роки продемонстрували ряд серйозних проблем в цій сфері. Причинами такого стану були швидке розширення об’єму знань в світі, зміни у зв’язку з НТР характеру праці, скорочення та навіть зникнення цілого ряду традиційних професій, виникнення нових спеціальностей, що вимагали нових знань та навиків, складні соціальні та демографічні процеси - все це вимагало реформування освітньої системи в світі [35].

Криза в системі освіти в Україні та в СРСР в цілому проявилась у недоліках планування підготовки спеціалістів для різних галузей народного господарства і культури. У результаті таких прорахунків зі сторони плануючих органів недостатньо передбачалась підготовка інженерних кадрів для потреб промисловості і сільського господарства, особливо в галузі будівництва, енергетики, механізації сільського господарства, технології машинобудування. Підготовка спеціалістів для різних галузей народного господарства визначались не перспективами розвитку цих галузей, а значною мірою необґрунтованими і часто нестійкими заявками міністерств [36].

Необхідність перебудови радянського суспільства в цілому та в галузі освіти зокрема стала очевидною вже в другій половині 1980-х років. Про це свідчать видані у 1987 р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР постанови “Про підвищення ролі вузівської науки у прискоренні НТП, покращенні якості підготовки спеціалістів”, “Основні напрямки перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні”, “Про заходи щодо підготовки та використання науково-педагогічних та наукових кадрів” та ін.

Таким чином, 1943-80-ті роки були періодом розширення й зміцнення системи вищої освіти Донбасу. Позитивно на її розвиток вплинуло реформування всієї системи освіти в Україні у повоєнні десятиліття. Вища школа стала невід’ємною складовою економічного розвитку Донбасу, адже найбільше кадрів готувалось для промисловості. Водночас вища освіта виступала важливим ідеологічним провідником пануючої ідеології.

Зміни в системі вищої освіти Донбасу в середині 1960-х років були пов’язані з організацією Донецького державного університету та розширенням мережі вузів. Виникнення університету значною мірою сприяло утвердженню Донецького регіону як важливого наукового центру країни. Учені вузів та наукових установ регіону здійснювали вагомий внесок у вирішення головних завдань народного господарства. Більшість НДР учених вузів Донбасу досліджуваного періоду виконувались з великим економічним ефектом. Проблемним для вузівської науки було відставання належного матеріально-технічного забезпечення від наукових досліджень та впровадження у зв’язку з цим їх результатів у виробництво.

Наростання кризових явищ в системі вищої освіти, особливості суспільно-політичного життя зумовили необхідність їх реформування наприкінці 1980-х років, що супроводжувались змінами структури й змісту вищої освіти, пошуками нових форм наукового співробітництва між вузами та підприємствами, які були продовжені вже після проголошення незалежності України.

Джерела та література

1. Ляшенко Г.П. Успіхи культурного будівництва в Донбасі в післявоєнні роки (1943 – 1950 рр.). Методичні вказівки з спецкурсу для студентів – заочників. – Донецьк, 1968.
2. Бистра М.О. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни: Автореферат... дис. к.іст.н.07.00.01. – Донецьк, 2006. – 19 с.
3. Сергійчук О.М. Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: Автореф. дис. ...к.іст.н.: 07.00.01. – К., 2002. – 17 с.
4. Стяжкіна Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач. 90-х гг.: Дис. ...к.іст.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1996.
5. Черевичний Г.С. Вища освіта в Україні на зламі епох (1985 – 1991 рр.). – К., 2002.
6. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф Р 326 п. – Оп. 2. – Спр. 140. – Арк. 33.
7. Підраховано за даними: Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф Р 2519. – Оп.10. – Спр. 330. – Арк. 23 (зв.); Там само. – Спр.513. – Арк. 5, 8.
8. А.О. Саржан. Зміни в інфраструктурі наукової сфери Донбасу у другій половині 40-х – кінці 80-х років ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – №5/6 (17/18). – С. 152.
9. ДАДО. – Ф Р 4249. – Оп. 1 дод. – Спр. 1242. – Арк. 9.
10. ДАДО. – Там само. – Арк. 9.
11. Там само. – Спр. 2420. – Арк. 3; Оп. 7. – Спр. 3412. – Арк.25.
12. Там само. – Ф Р 326 п. – Оп. 15. – Спр. 1471. – Арк. 4.

13. Саржан А.О. Зміни в соціально – економічній сфері Донбасу. Друга половина 40–х – кінець 80–х роки ХХ ст.: Дис. ... д.іст.н.: 07.00.01. – Донецьк, 2004. – С. 260.
14. Там само. – С. 262.
15. ДАДО. – Ф Р 6146. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15 (а).
16. Там само. – Спр. 3. – Арк. 17.
17. ДАДО. – Ф Р 6146. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 17.
18. Там само. – Ф Р 2997. – Оп. 1. – Спр. 305. – Арк. 24.
19. ДАДО. – Ф Р 326 п. – Оп. 15. – Спр. 1134. – Арк. 13.
20. Ковальова І.І. Розвиток науково–технічної творчості молоді України (1985–1990): Дис. ...к.іст.н.: 07.00.01. – Донецьк, 1996. – С. 78.
21. За матеріалами: Народне господарство Української РСР. Стат. зб. – К., 1957. – С. 450–451; ДАЛО. – Там само. – Спр.135. – Арк.55; Спр.209. – Арк.9–10; Спр.512. – Арк.4; Спр.697. – Арк.2; ДАДО. – Там само. – Спр.1242. – Арк.3; Спр.2420. – Арк.2; Оп.7. – Спр.6481. – Арк.5; Народное хозяйство УССР в 1985 г. Стат. ежегодник. – К., 1986. – С.337; Статистичний щорічник України за 2000 р. – К., 2001. – С.453.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф Р 166. – Оп. 15. – Спр. 8801. – Арк. 30.
23. ДАДО. – Ф Р 4249. – Оп. 7. – Спр. 3411. – Арк. 4.
24. Там само. – Ф Р 6146. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 67.
25. ДАДО. – Ф Р 4249. – Оп. 1 дод. – Спр. 1254. – Арк. 59–60.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф Р 1. – Оп. 31. – Спр. 2395. – Арк. 114.
27. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945–1999 рр.). – Донецьк: Стакер, 1999. – С. 223.
28. Новітня історія України (1900–2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.М. Литвин. – К.: Вища школа, 2001. – С. 498.
29. ДАДО. – Ф Р 326 п. – Оп. 15. – Спр. 436. – Арк. 5.
30. ДАЛО. – Ф Р 2519. – Оп. 10. – Спр. 330. – Арк. 23 (зв.).
31. ЦДАВОВУ України. – Ф Р 166. – Оп. 15. – Спр. 822. – Арк. 4.ДАЛО. –
32. Ф Р 2519. – Оп. 10. – Спр. 330. – Арк. 23 (зв.); ДАДО. – Ф Р 4249. – Оп. 7. – Спр. 6481. – Арк. 37.
33. ЦДАВОВУ України. – Ф Р 166. – Оп. 15. – Спр. 9254. – Арк. 34.
34. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). – К.: Либідь, 1992. – С. 130.
35. Образование в современном мире / под ред. М.И. Кондакова. – М.: «Педагогика», 1986. – С. 107.
36. Питов В.И. Высшая школа Украинской ССР в период перестройки. – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – С. 3.

Мальшев Д.А.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ В 1970 – 1973 гг. (ПАЛЕСТИНСКИЙ АСПЕКТ)

Актуальность данной статьи состоит в попытке по-новому, в условиях однополярного мира, взглянуть на события, предшествовавшие арабо-израильской войне 1973 года, дать им оценку с позиций современной исторической науки. Целью данной работы является изучение планов и целей, которые ставили перед собой в указанный период участники конфликта. Задачи, стоящие перед статьёй, заключаются в следующем: выявить причины усиления напряженности на Ближнем Востоке, проследить эволюцию взглядов сторон на дальнейшее развитие событий, показать степень влияния ООН на ситуацию в регионе, показать усилия международного сообщества по предотвращению новой войны, а также её неизбежность. Источниковой основой статьи являются материалы ООН [1-3], опубликованные документы на английском, французском, арабском, русском языках [4-15], а также периодические издания [16–19]. Из литературы необходимо отметить работы Валихновского Т. [20], Гасратян С. М. [21], Дюка Д. [24], Кон-Шербока Д. и эль-Алами Д. [26], Пырлина Е. Д. [30;31], Рубби А. [32], Штереншиса М. [36], Щевелева С. С. [37;39], а также работы иностранных авторов [42–44] в которых можно найти новейшие взгляды на поставленную проблему.

В конце 1970 – начале 1971 гг. в руководстве Египта шла упорная борьба за выбор внешнеполитической ориентации. На поверхности политической жизни поддерживалась видимость продолжения и преемственности прежнего курса, хотя некоторым уже было заметно возникновение новых тенденций. Вскоре после прихода к власти А. Садат установил неофициальные контакты с президентом США Р. Никсоном. Уже в декабре 1970 г. он направил ему послание, после чего между ними началась переписка. Исходя из своей концепции, что урегулирование ближневосточного конфликта полностью зависит от США, так как только они могут заставить Израиль вывести войска с оккупированных арабских территорий, египетский президент добивался «более объективного» и «справедливого» отношения США к конфликтующим сторонам.

Израиль, прежде отказывавшийся от переговоров в рамках ООН, после консультаций с США дал формальное согласие на возвращение к диалогу с арабами под эгидой Г. Ярринга [29, с. 44]. Однако посредни-